AUI, secţiunea III e, Lingvistică, tomul LV, 2009

Interrelaţia sistem lexical – sistem gramatical în concepţia Profesorului Dumitru Irimia

de
ANA-MARIA MINUŢ

La 3 iulie 2009, Profesorul Dumitru Irimia a păşit, înţelegător şi discret, dincolo de viaţa pământească, lăsînd însă viu în amintirea celor care l-au cunoscut chipul unui magistru care s-a identificat cu vocaţia sa şi al unui om de o rară noblеţe şi delicateţe sufletească.

Rezultat al unei intense arderi intelectuale, lucrările sale ştiinţifice, originale şi extrem de riguroase, reprezintă o permanentă provocare pentru cei interesaţi de gramatică, stilistică, poetică sau lingvistică generală. Contribuţiile profesorului Dumitru Irimia în domeniul gramaticii limbii române, cuprinse în volumele[1] şi studiile elaborate în paralel cu prelegerile susţinute la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, rafinează analiza morfo-sintaxei româneşti şi propun direcţii noi, ca metodologie, concepţie şi terminologie, faţă de alte lucrări de gramatică. Prestigiul ştiinţific al lingvistului ieşean poate fi probat, printre altele, prin valorificarea ideilor sale în toate lucrările importante de gramatică românească (relativ) recente, inclusiv în cea apărută în 2005 sub auspiciile Academiei Române, şi prin recenzările elogioase de care au beneficiat volumele pe care le-a semnat.

Coeziunea interpretărilor de gramatică propuse de profesorul Irimia provine din înţelegerea profundă a raporturilor strînse existente între nivelele limbii, care se intercondiţionează în sistem. Fie în lucrările de gramatică, fie în cursul de lingvistică generală, o afirmaţie se impune cu evidenţă cititorului: aceea că, în organizarea de sistem a limbii, fiecare nivel se dezvoltă din cel anterior, pe care îl include; din acest motiv, nivelul fonematic (inclus în cel morfematic, în cel lexical şi în cel sintactic) şi nivelul sintactic (care le înglobează pe toate celelalte) sînt considerate cele mai generale. Raportul dintre lexic (nivel la care cuvîntul denumeşte şi semnifică în mod izolat şi pasiv, cuvîntul reprezentînd „din perspectivă statică, unitatea de bază a limbii" [Irimia 2000: 327]) – sintaxă (nivel care reprezintă limba în procesul comunicării lingvistice, „din perspectivă dinamică, unitatea de bază a limbii în act" [Irimia 2000: 327] fiind enunţul) este mediat de morfologia cuvîntului: prin funcţia denominativă, cuvîntul îşi relevă, odată cu conţinutul lexical, şi componenta morfologică, prin diferite ipostaze

[1] Menţionăm aici doar volumele de gramatică ale Profesorului Dumitru Irimia: *Structura gramaticală a limbii române. Verbul*, Editura Junimea, Iaşi, 1976; *Structura gramaticală a limbii române. Sintaxa*, Editura Junimea, Iaşi, 1983; *Structura gramaticală a limbii române. Numele şi pronumele. Adverbul*, Editura Junimea, Iaşi, 1987; *Morfo-sintaxa verbului românesc*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 1997; *Gramatica limbii române*, Editura Polirom, Iaşi, 1997, 1999, 2000.

BDD-A1685 © 2009 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:25 UTC)

categoriale, care îi imprimă o identitate specifică, de parte de vorbire sau, altfel spus, de clasă lexico-gramaticală; la un alt nivel, această identitate categorială – verb, substantiv etc. – implică alte componente semantice, de tip lexico-gramatical: un cuvînt verb, de exemplu, poate fi personal sau impersonal, tranzitiv sau intranzitiv.

În procesul de comunicare lingvistică, adică în structura unui enunţ, cuvîntul devine activ, prin intrarea în relaţii cu alţi constituenţi; înscrierea în planul sintagmatic determină actualizarea identităţii lexicale[2], manifestarea categoriilor gramaticale proprii (timp, diateză, caz etc.), dar şi asumarea unei noi identităţi, semantico-sintactice.

Ceea ce profesorul Dumitru Irimia numeşte „interrelaţia lexic – morfologie – sintaxă" explică felul în care cuvîntul îşi reorganizează planul semantic şi planul expresiei, contribuind la dezvoltarea planului semantic global al enunţului sintactic; cuvîntul îşi depăşeşte, astfel, „condiţia lexicală, primind şi o identitate de tip sintactic, care-l diferenţiază de termenul generic, de dicţionar, aparţinînd planului paradigmatic al limbii" (Irimia 2000: 330).

În aceste condiţii, relaţiile sintactice sînt explicate tocmai din perspectiva interferenţei sistem lexical – sistem gramatical: mai exact, relaţiile sintactice sînt considerate, în mod firesc, „responsabile" de includerea nivelului lexical în nivelul sintactic; relaţiile sintactice iau naştere atunci cînd cel puţin două unităţi lexicale se asociază, ceea ce implică „împletirea" sensurilor lexicale cu cele gramaticale. În planul expresiei, relaţiile sintactice sînt privite de profesorul Irimia ca „modalitate esenţială a organizării unităţilor lexicale într-un enunţ lingvistic, organizare impusă, în procesul de trecere din plan paradigmatic în plan sintagmatic, de linearitatea semnului (textului) lingvistic", în timp ce, în plan semantic, relaţiile sintactice sînt „condiţia, cadrul şi sursa dezvoltării sensurilor sintactice şi morfologice, precum şi cadrul împletirii acestora în constituirea sensului global al enunţului" (Irimia 2000: 331).

Existente în mod abstract şi virtual în sistemul limbii, funcţiile sintactice – care reprezintă „noua identitate, de plan sintagmatic, a unităţilor lexicale" (Irimia 2000: 334) – se realizează concret în enunţ, considerat atît în ipostaza sa de rezultat al procesului de enunţare (proces „prin care subiectul vorbitor intră în raport intersubiectiv cu un interlocutor în interpretarea lingvistică a unei realităţi extralingvistice"), cît şi în ipostaza de unitate de bază la nivel sintactic (care înglobează nivelul lexical şi nivelul morfologic) a cărui identitate se întemeiază pe o triplă coeziune: de înţeles, de structură şi prozodică (Irimia 2000: 330). Semnificaţia enunţului se întemeiază pe trei straturi semantice (Irimia 2000: 329):

[2] Sensurile lexicale sînt anterioare construirii enunţului, dar se actualizează, se fixează şi se clarifică în interiorul acestuia (vezi, mai ales, cazul cuvintelor polisemantice).

BDD-A1685 © 2009 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:25 UTC)

— un prim strat este rezultatul actualizării planului semantic lexical şi lexico-gramatical al unităţilor lexicale care devin termeni sintactici (c o n s t i t u e n ţ i s i n t a c t i c i – vezi *infra*);
— sensuri sintactice (corespunzătoare funcţiilor sintactice) rezultate din intrarea unităţilor lexicale în relaţii sintactice;
— sensuri rezultate din opoziţiile interne pe care le presupun categoriile morfo-sintactice, sintactice, deictice (cazul, diateza, timpul etc.), determinate de relaţiile sintactice din interiorul enunţului sau de raportul dintre enunţ şi enunţare.

C î m p u r i l e s e m a n t i c o - s i n t a c t i c e (structuri sintagmatice) care alcătuiesc planul global al enunţului reflectă, de asemenea, intercondiţionarea sistem lexical – sistem gramatical: în strînsă legătură cu structura lor semantică, unităţile lexicale (prin excelenţă cele de natură verbală) au anumite disponibilităţi combinatorii (numite, de obicei, valenţe), care condiţionează dezvoltarea relaţiilor sintactice (în sensul că cer sau admit doar anumite relaţii sintactice); dezvoltarea c î m p u r i l o r s e m a n t i c o - s i n t a c t i c e depinde, aşadar, de componentele – „reclamate" sau adăugate aleator – introduse, prin intermediul relaţiilor sintactice, pentru a umple anumite „goluri": verbul tranzitiv *a vedea* îşi completează golurile din sfera lui semantică prin realizarea a două funcţii generate de relaţiile sintactice de interdependenţă, respectiv de dependenţă (subiect, respectiv complement direct).

În acelaşi sens, o idee centrală în concepţia profesorului nostru este aceea că relaţiile sintactice compensează incapacitatea unităţilor lexicale de a comunica lingvistic întreguri semantice; tocmai relaţiile sintactice fac posibilă realizarea la nivel sintactic a complementelor semantice necesare. În acest fel se explică importanţa aşa-numiţilor c o n s t i t u e n ţ i s i n t a c t i c i, a căror structură îşi are originea în specificul planului semantic al funcţiei sintactice şi/sau al relaţiei care generează funcţia sintactică. Constituenţii sintactici sînt unităţile lexicale sau grupurile de unităţi lexicale (în interiorul cărora se desfăşoară alte relaţii sintactice, de rangul doi sau trei) sau propoziţiile care devin purtătoare ale funcţiilor sintactice. Mai exact, constituenţii sintactici pot fi:
— simpli (atunci cînd funcţia sintactică se concretizează într-o singură unitate lexicală);
— dezvoltaţi (cînd funcţia sintactică se concretizează într-o sintagmă care dezvoltă în ansamblul ei planul semantic); printre altele, se încadrează în această categorie funcţiile sintactice realizate prin: sintagme în care determinantul condiţionează dezvoltarea planului semantic al funcţiei/relaţiei sintactice: „*Pisica cu clopoţei* nu prinde şoareci"[3]; construcţii infinitivale relative: „Ai să te duci în fundul iadului şi n-are să aibă *cine te scoate*" (I. Creangă), construcţii gerunziale absolute, care încorporează aşa-numitul „subiect interior": „Căci *voi murind* în

[3] Exemplele sînt preluate din Irimia 2000.

BDD-A1685 © 2009 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:25 UTC)

sînge ei pot să fie mari" (M. Eminescu), sintagme formate din verbul *a trebui* şi un participiu: „Părinte Dănilă, i-a spus ea cu umilinţă, eu nu mă pricep cum *ar trebui întocmită* o asemenea jalbă" (M. Sadoveanu);
— propoziţionali (cînd funcţia sintactică se realizează printr-o propoziţie);
— multipli (cînd funcţia sintactică se realizează prin doi sau mai mulţi termeni – unităţi lexicale sau propoziţii – aflaţi în relaţie de coordonare, cu precizarea că, deşi, în mod curent se consideră că poate fi multiplă orice parte de propoziţie cu excepţia predicatului, coordonarea între două predicate fiind o coordonare între două propoziţii diferite, profesorul Dumitru Irimia acceptă şi existenţa predicatului multiplu);
— analitici (cînd funcţia sintactică, concretizată infrapropoziţional, se realizează prin doi termeni: un verb copulativ, respectiv, un element nominal: „*Fiind băiet*, păduri cutreieram" [M. Eminescu], „Pădurea *este neliniştită*");
— complecşi (variantă a constituentului sintactic analitic, în care cel de-al doilea temen conţine un al doilea nucleu propoziţional – vezi *infra*: „Deschizînd ochii, primul gînd *a fost* **să mă uit afară**..." [O. Paler]);
— compuşi (structură specifică mai ales predicatului, atunci cînd este alcătuit din două verbe: un semiauxiliar – de modalitate, de aspect sau de temporalitate – care reprezintă „proiectarea enunţării (subiective) asupra enunţului (obiectiv)" [Irimia 2000: 270] şi verbul principal: „*Trebuie să fi venit*, că am auzit trîntind uşile" [D. Zamfirescu], „Mihai *trebuie să fi pierdut* trenul, de n-a venit").

Realizarea predicaţiei, funcţia inerentă actului de comunicare, este privită de profesorul Dumitru Irimia, de asemenea, ca o actualizare a aceleiaşi interferenţe „sistem lexical – sistem gramatical, concomitent în sfera cuvîntului şi în sfera enunţului" (Irimia 2000: 328), trecerea verbului din poziţia de infinitiv în sistemul lexical în poziţia de predicat în sistemul gramatical condiţionînd raportul cuvînt – enunţ. Funcţia centrală în actul de comunicare şi în organizarea enunţului lingvistic, predicaţia, implică, pe de o parte, generarea funcţiei sintactice de predicat (concretizarea predicaţiei) şi, pe de altă parte, atragerea, în sfera predicaţiei, prin relaţia de interdependenţă, a unui nume cu funcţia de subiect. Astfel, în desfăşurarea predicaţiei se petrec concomitent trei fenomene sintactice: „verbul devine predicat, verbul-predicat impune unui nume calitatea sintactică de subiect, verbul-predicat şi numele-subiect dau naştere, prin relaţia lor de solidaritate reciprocă, nucleului predicaţional al enunţului" (Irimia 2000: 370). În concepţia profesorului Irimia, nucleul predicaţional reprezintă marca specifică a organizării propoziţionale a enunţului lingvistic; de aici provine şi importanţa acordată identificării corecte, în practica analizei gramaticale, a nucleelor predicaţionale (nu doar a predicatelor, aşa cum se întîmplă frecvent în analiza curentă).

În strînsă legătură cu semantica lexicală şi semantica gramaticală a verbului-predicat, au fost deosebite două tipuri structurale de nucleu predicaţional:

BDD-A1685 © 2009 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:25 UTC)

monomembru (alcătuit numai din predicat, atunci cînd acesta se realizează prin verbe şi expresii verbale impersonale sau prin interjecţii), respectiv bimembru (care conţine ambii termeni ai relaţiei de interdependenţă), acesta din urmă avînd trei subtipuri structurale: cu structură implicită, cu structură primară, cu structură complexă. Primele două subtipuri nu ridică probleme deosebite: în nucleul predicaţional cu structură implicită primeşte o formă concretă, lexical-semantică, numai predicatul, în timp ce subiectul, inclus sau subînţeles, nu are o realizare sintactică explicită, relaţia de interdependenţă rămînînd implicită în structura morfematică a verbului-predicat; în nucleul predicaţional cu structură primară funcţiile sintactice de subiect şi predicat se realizează prin termeni (sau grupuri de termeni) infrapropoziţionali.

Insistăm aici asupra celui de-al treilea subtip, cu structură complexă. Nucleul predicaţional de acest fel, specific aşa-numitelor propoziţii complexe, include două sau mai multe nuclee predicaţionale derivate (numite şi secunde), care pot reprezenta realizarea propoziţională: a) a subiectului, b) a numelui predicativ, c) atît a subiectului, cît şi a numelui predicativ. Astfel, în această interpretare, „Cine se scoală de dimineaţă departe ajunge" nu reprezintă, ca în analiza curentă, o frază formată din propoziţia principală regentă *departe ajunge* şi propoziţia subordonată subiectivă *Cine se scoală de dimineaţă*. În practica analizei sintactice, profesorul Irimia şi-a deprins studenţii să interpreteze acest enunţ ca o propoziţie complexă, distingînd, mai întîi, nucleul predicaţional central, cu structură complexă, format din predicatul *ajunge* aflat în relaţie de interdependenţă cu propoziţia-subiect *Cine se scoală de dimineaţă*, şi apoi un al doilea nucleu predicaţional, derivat, de această dată cu structură primară, alcătuit din subiectul *cine* şi predicatul *se scoală*.

Tot astfel, enunţul „El a rămas cum îl ştii" nu reprezintă o frază formată din propoziţia regentă *El a rămas* şi propoziţia subodonată predicativă *cum îl ştii,* ci o propoziţie complexă, în interiorul căreia există un nucleu predicaţional cu structură complexă, care se stabileşte între subiectul *El* şi predicatul analitic (în care numele predicativ are dezvoltare propoziţională) *a rămas cum îl ştii*; în interiorul propoziţiei–nume predicativ există un al doilea nucleu predicaţional, de data aceasta cu structură implicită, format din subiectul inclus *tu* şi predicatul *ştii*.

Enunţul „Dacă Ioana a plecat înseamnă că aşa a vrut" reprezintă, de asemenea, o propoziţie complexă, în care există un nucleu predicaţional cu structură complexă, care a luat naştere graţie relaţiei de interdependenţă dintre subiectul realizat propoziţional *Dacă Ioana a plecat* şi predicatul analitic (în care numele predicativ are dezvoltare propoziţională) *înseamnă că aşa a vrut*. De această dată, nucleul predicaţional central are în structura sa alte două nuclee predicaţionale derivate: unul cu structură primară, alcătuit din subiectul *Ioana,* aflat în relaţie de interdependenţă cu predicatul *a plecat,* respectiv unul cu structură implicită, format din subiectul subînţeles şi predicatul *a vrut*.

BDD-A1685 © 2009 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:25 UTC)

În mod evident, gradul doi de derivare se întîlneşte şi în propoziţii complexe de tipul „Trebuia să hotărască cine va pleca”, în care nucleul central cu structură complexă înglobează un nucleu predicaţional cu structură implicită (între verbul-predicat *să hotărască* şi subiectul subînţeles) şi un nucleu cu structură primară (între subiectul *cine* şi verbul-predicat *va pleca*). Interpretarea sintactică este reevaluată şi în cazul enunţurilor în care un subiect multiplu, realizat prin două propoziţii coordonate copulativ, stă în relaţie de interdependenţă cu verbul-predicat: „Cine recurge la minciună şi cine apără minciuna stau în egală măsură de partea ticăloşiei” (nucleele predicaţionale derivate fiind formate din *cine – recurge* şi *cine – apără*), după cum enunţul „Cine ştie toate acestea şi tace este la fel de vinovat” conţine, în afara nucleului predicaţional complex, un nucleu derivat format din subiectul *cine* şi predicatul multiplu *ştie şi face*.

Principalul avantaj al analizei propuse de profesorul Irimia constă în faptul că se anulează contradicţia care apare în interpretarea obişnuită, şi anume aceea că subiectul şi predicatul sînt părţi principale de propoziţie, în timp ce subiectiva şi predicativa sînt propoziţii subordonate[4]. În această perspectivă, primează ideea că relaţia de interdependenţă generează funcţiile de predicat şi subiect, funcţii care pot avea realizări (concretizări) diferite, inclusiv realizări propoziţionale; vorbim, aşadar, în astfel de situaţii, de relaţii de interdependenţă între subiectivă şi predicatul ei (deci nu de relaţie de subordonare între subiectivă şi regenta ei), respectiv de relaţie de interdependenţă între un subiect şi un predicat analitic, în care numele predicativ are dezvoltare propoziţională. Adăugăm şi faptul că, în opinia profesorului nostru, elementele de relaţie nu trebuie văzute în acest caz ca mărci ale relaţiei de dependenţă (subordonare), ci ca expresie a realizării propoziţionale a funcţiilor de subiect, respectiv predicat.

Analiza permanentă a faptelor de limbă din perspectiva dinamicii sistem lexical – sistem gramatical este evidentă nu numai în partea de sintaxă a lucrărilor profesorului Irimia (lucru firesc în condiţiile în care nivelul sintactic înglobează nivelele lexical şi morfematic, imediat inferioare în organizarea sistemului limbii), aşa cum se poate observa din aspectele expuse anterior, ci şi în secţiunea de morfologie. Este suficient să amintim, în acest sens, felul în care este tratată, în ansamblul său, clasa lexico-gramaticală cea mai complexă: cea a verbului, parte de vorbire despre care se apreciază că asociază în grad maxim funcţia denominativă a limbii, specifică unităţii de bază de la nivel lexical (cuvîntul) cu funcţia predicaţională, specifică unităţii de bază de la nivel sintactic (enunţul). Gradul maxim de complementaritate denominativ-predicaţional se explică, în viziunea profesorului Irimia, prin componenta semantică (lexicală şi gramaticală/sintactică totodată) definitorie a verbului – procesualitatea:

[4] Fără a intra în detalii, menţionăm şi părerea exprimată în litearura de specialitate conform căreia subiectivele şi predicativele reprezintă nişte subordonate de tip special, numite subordonate inerente sau interdependente (din cauza insuficienţei verbului predicat).

BDD-A1685 © 2009 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:25 UTC)

„capacitatea de asumare a predicaţiei şi dezvoltarea categoriilor verbale reflectă poziţia verbului în sistemul limbii, ca unitate lexicală, în sistemul vocabularului, ca unitate morfo-sintactică în sistemul gramatical, sisteme interdependente în desfăşurarea raportului dintre planul semantic şi planul expresiei în funcţionarea limbii (Irimia 2000: 153). Complementaritatea dimensiunii semantice (procesualitatea) cu cea sintactică (asumarea predicaţiei), la care se adaugă dimensiunea deictică (temporalitatea) îşi are originea în „modul specific în care se întrepătrund în planul semantic al verbului sistemul lexical şi sistemul gramatical al limbii şi determină gradul maxim de solidaritate (consubstanţialitate) *morfologie-sintaxă*" (Irimia 2000: 269).

De asemenea, plecînd de la ideea că identitatea claselor de verbe se reflectă în poziţia şi comportamentul lor deopotrivă în planul sensurilor şi în planul formelor, verbele sînt analizate, pe de o parte, în s i s t e m u l l e x i c a l al limbii (inventarul verbului românesc cuprinzînd cinci categorii de verbe: simple, compuse, verbe pronominale[5], expresii verbale, locuţiuni verbale) şi, pe de altă parte, în s i s t e m u l g r a m a t i c a l (apartenenţa verbelor la diferite clase semantico-sintactice determinînd structura specifică a enunţului, atît prin prin funcţia sintactică pe care o realizează acestea, cît şi prin construcţiile sintactice pe care le generează şi guvernează în calitate de termen regent).

Profund coerentă şi solidară, teoria profesorului Dumitru Irimia se întemeiază, în orice punct al ei, pe deplina înţelegere a relaţiei sistem lexical – sistem gramatical. Rod al unei mari profunzimi intelectuale şi al unei capacităţi asociative ieşite din comun, această înţelegere ieşea la iveală, verificată inteligent şi inventiv, în demonstraţiile practice ale analizei gramaticale, de-a lungul unor ore de seminar de neuitat pentru cei cărora Dumitru Irimia le-a fost magistru. Această neuitare, în toate sensurile ei, dă măsura faptelor sale.

[5] Categoria verbelor pronominale este considerată de Dumitru Irimia o clasă lexicală, care „reacţionează într-un mod specific la categoriile diatezei verbale, şi nu o clasă gramaticală, variantă sintactică a sintagmelor verb + pronume reflexiv" (Irimia 2000: 155).

BDD-A1685 © 2009 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:25 UTC)